

طبقه بندی آثار مبارکه

حضرت بهاء الله

دکتر وحید رافتی

آثاری که از قلم خستگی ناپذیر مظهر امر الهی در این دور صمدانی عزّ نزل یافته و کمیت آن بنا به شهادت قلم اعلیٰ به قریب صد جلد بالغ است (۱) به منزله يك كتاب وكلّ ناشی از تجلیات قوه قدسیه الهیه ای است که در مراتب و عوالم شهودیه اطوار و صور مختلفه به منصفه ظهور رسیده است. در این باره حضرت عبدالبهاء در لوحی چنین میفرماید:

«... الواح الهی حکم يك كتاب دارد مانند قرآن هر چند سور متعدده است ولی كتاب واحد قل كلّ من عند الله جميع لوح محفوظ است ورق منشور...» (۲)

با وصف این، آثار حضرت بهاء الله بنا بر ملاکها و معیارهائی که به اعتبار اذواق و ادراکات مختلفه میتوانند متفاوت باشد، به طرق و انحاء گوناگون قابل تقسیم و طبقه بندی است و هر نوع از این طبقه بندیها میتواند مقاصد و اهداف خاصی را مفید واقع شود. در سطور ذیل کوشش خواهد شد که آثار مبارکه حضرت بهاء الله را فقط بر اساس چند ملاک کلی و اساسی تقسیم بندی و مطالعه نماید.

۱ - طبقه بندی بر اساس شأن و لحن

میدانیم که حضرت ربّ اعلیٰ بنا بر مندرجات باب اوّل از واحد ششم کتاب بیان فارسی آثار خود را به شئون خمسّه تقسیم فرموده اند و برای هر شأنی نامی مشخص تعیین نموده اند. شئون خمسّه در آثار حضرت ربّ اعلیٰ چنین است:

- ۱ - شأن آیات
- ۲ - شأن مناخات
- ۳ - شأن تفاسیر
- ۴ - کلمات علمیّه
- ۵ - کلمات فارسیّه

حضرت ربّ اعلیٰ در باب دهم از واحد سوم و باب دوم از واحد نهم کتاب بیان فارسی شأن چهارم مذکور در فوق را به صورت «علوم حکمیّه»، «شئون علمیّه»، «صور علمیّه» و «خطب» و شأن پنجم را به صورت «اجوبه فارسیّه» نیز تسمیه فرموده اند. جمال اقدس ابهی بدون آن که شئون آثار خود را تعیین و با اسمائی خاصّ برای آنها مشخص نمایند، در سوره هیکل بیان فرموده اند که آثار نازل از قلم آن حضرت در نه شأن صادر شده است. عین بیان جمال قدم در این خصوص به این شرح است:

«... قل انزلنا الآيات على تسعة شئون كلّ شأن منها يدلّ على سلطنة الله المهيمن القيوم و شأن منها يكفين في الحجية كلّ من في السموات والارض ولكن الناس اكثرهم غافلون ولونشاء لنزلنا على شئون

اخری التی لایحیی عدتها المحصون ...» (۳)

تا آنجا که بر این عیدنویسنده معلوم است درباره جزئیات این شئون تسعه در آثار طلعات مقدسه بهائی تاکنون شرح و توضیحی ملاحظه نشده و وقتی جناب زین المقربین درباره هویت این شئون از ساحت قدس جمال الهی سؤال نموده اند در پاسخ ایشان چنین مرقوم گردیده است :

«... این که از شئون تسعه آیات با هرات سؤال نمودند فرمودند جناب زین علیه بهائی تفکر نمایند به مقصود فائز میشوند...» (۴) عدم نزول جوابی قاطع در تنصیص و تعیین شئون تسعه آیات جمال قدم، خود میتواند حاکی از نسبیّت این شئون و انعطاف پذیری تقسیماتی باشد که بنا بر ملاکهای گوناگون درباره این آثار میتوان در نظر گرفت. با وصف این در بعضی از آثار جمال قدم بطور پراکنده به بعضی از شئون آثار نازله اشاراتی مندرج گردیده است، فی المثل درباره یکی از الواح ملوک میفرمایند. «... کلّ شئون در آن لوح امنع نازل از نصایح محکمه و مواعظ متینه و آیات و مناخات و شئون امریه ...» (۵)

اگر در بیان فوق دو کلمه «نصایح و مواعظ» مترادف، و تقریباً به یک معنی گرفته شود در این بیان به چند شأن از شئون مختلفه آثار حضرت بهاء الله اشاره گردیده است :

۱ - شأن نصایح و مواعظ ۲ - شأن آیات ۳ - شأن مناجات ۴ - شئون امریه . کلیتی که در کلمه جمع «شئون» امریه وجود دارد میتواند این عنوان کلی را شامل سایر شؤنی سازد که با استقصای در آثار جمال قدم باید به تعیین آن پرداخت. از جمله فضایل بهائی که استنباطات شخصیه خود را در تعیین هویت این شئون تسعه اظهار نموده اند، جناب فاضل مازندرانی هستند که در توضیح این مطلب چنین مرقوم داشته اند :

«... به استقصاء در آثار شایدهتوان تسعه شئون را به این طریق تشخیص و تحدید کرد :

- ۱ - شأن و لحن الوهیت در امر فرمان .
 - ۲ - شأن و لحن عبودیت و مناجات .
 - ۳ - شأن و لحن مفسریت در تفسیر و تأویل کلمات قلبیه و معارف دینیّه .
 - ۴ - شأن و لحن شریعت و نسخ و وضع احکام و تقنین قوانین شرعی و اصلاح ادیان .
 - ۵ - شأن و لحن عرفان و سیروسلوک و ارشاد و مسائل تصوف .
 - ۶ - شأن و لحن سیاست و دستوره ملوک .
 - ۷ - شأن و لحن علم و حکمت و فلسفه در بیان اسرار خلقت و طبّ و کیمیا و غیرهما .
 - ۸ - شأن و لحن تعلیم و تربیت و اخلاق .
 - ۹ - شأن و لحن اجتماعی و صلح کلّ و وحدت عالم و حقیقت .» (۶)
- بدیهی است که در غیاب نصوص صریحه ای که شارح خصوصیات و کیفیات شئون تسعه باشد اظهار نظر فضلی بهائی در حد استنباطات و آراء خصوصی آنان مورد قبول و احترام خواهد بود.

۲ - طبقه بندی بر اساس زبان

آثار حضرت بهاء الله را از نظر زبانی میتوان به سه قسم تقسیم نمود :

اول - آثاری است که بزبان فارسی عزّزول یافته است. این آثار خود به دو گروه فرعی قابل تقسیمند :

الف - آثاری که بزبان فارسی متداول امروزی نازل شده است . نظیر لوح احمد فارسی . (۷)

ب - آثاری که بزبان فارسی سره یا شبه سره عزّزول یافته و در آن کلمات عربی به ندرت ملاحظه میگردد . نظیر الواح مندرج در صفحات ۲۴۷ - ۲۶۷ کتاب مجموعه الواح مبارکه .

دوم - آثاری است که به زبان عربی عزّزول یافته است . نظیر سوره ملوک ، سور حج ، کتاب مستطاب اقدس و غیره . (۸)

سوم - آثاری است که در آنها زهرده زبان فارسی و عربی استفاده شده است . نظیر لوح ناصرالدین شاه ،

لوح شیخ محمدتقی نجفی اصفهانی و غیره (۹۰). نکته ای که در بررسی آثار جمال قدم از نظر زبانی حائز اهمیت است آن که آثار فارسی و عربی آن حضرت از نظر فصاحت و بلاغت و سایر فنون ادبی در سطح واحد نیست. بعضی در نهایت درجه فصاحت و بلاغت به فنون و ظرافتهای ادبی عزّ نزول یافته و بعضی دیگر که فی المثل در شرح احکام و حدود الهی مرقوم شده، زبانی صریح و استواروی پیرایه حامل این مواضع شده است.

۳ - طبقه بندی براساس نشرو نظم
 اگرچه اکثریت قریب به اتفاق آثار حضرت بهاء الله به نثر مرقوم گشته و آثار منظوم آن حضرت نسبت به آثار منشور بسیار محدود میباشد ولی آثار منظوم از نظر غنای کیفی در خورتوجه و مطالعه دقیق است. همچنان که آثار نثر جمال قدم به زبان فارسی و عربی است، آثار منظوم آن حضرت نیز به دوزبان فارسی و عربی عزّ نزول یافته است. به نظراین عبد مهمترین و شیواترین اثر منظوم فارسی جمال قدم مثنوی آن حضرت است که شامل ۳۱۸ بیت میباشد (۱۰۰) و مهمترین اثر منظوم عربی آن حضرت قصیده عزّور قاتیبه است که حاوی ۱۲۷ بیت بوده و در غایت شیوایی و استحکام سروده شده است. (۱۱) غیر از این دو اثر منیف باید به ابیات و غزلیات و قصاید سایر جمال قدم نیز اشاره نمود که مجموعه ای از منتخبات آنها در مجلد چهارم کتاب مائده آسمانی به طبع رسیده است.

۴ - طبقه بندی براساس مخاطبین
 آثار جمال قدم را از نظر مخاطبین آنها میتوان به دو گروه تقسیم نمود:
 اول - آثاری که خطاب به افراد عزّ نزول یافته است. این آثار خود به دو گروه فرعی قابل تقسیمند:
 الف - آثاری که افراد مؤمن مخاطب آنها هستند. نظیر هزاران لوحی که خطاب به افراد بهائی ساکن در ممالک مختلفه مشرق زمین عزّ نزول یافته است. (۱۲)
 ب - آثاری که افراد غیر مؤمن مخاطب آنها میباشند. نظیر الواح ملوک که خطاب به کسانی نظیر ملکه انگلستان، پادشاه ایران، تزار روسیه و غیره نازل شده است. (۱۳)
 دوم - آثاری که خطاب به عموم نازل شده است. این آثار نیز خود به دو گروه فرعی قابل تقسیمند:
 الف - آثار عمومی جمال قدم که خطاب به جمیع اهل ایمان و اجتماعات بهائی در مدن و دیار مختلفه عزّ نزول یافته، نظیر لوح نازله خطاب به جامعه بهائیان شاهرود. (۱۴)
 ب - آثار عمومی جمال قدم که خطاب به جمیع اهل عالم نازل شده، نظیر کتاب مستطاب اقدس، لوح بشارات، لوح اتحاد و غیره. (۱۵)

در تقسیم بندی آثار جمال قدم براساس مخاطبین آنها باید به این نکته توجه داشت که بعضی از آثار مبارکه اگرچه خطاب به فردی از افراد عزّ نزول یافته اما حاوی خطابات جمعی به جمهور مؤمنین و یا جمیع اهل عالم است. همینطور در الواحی که خطاب به افراد غیر مؤمن نازل شده ممکن است فقراتی خطاب به مؤمنین و یا عموم جامعه انسانی در آن مذکور باشد. با توجه به این نکات تقسیم بندی آثار مبارکه براساس مخاطبین آنها از دقت و قطعیت کامل برخوردار نیست و باید با تسامح و در سطح کلی مطرح نظر قرار گیرد.

۵ - طبقه بندی براساس عناوین
 اگرچه اکثریت آثار حضرت بهاء الله غالباً تحت عناوین کلی «الواح» و «سور» تسمیه میشوند ولی در نفس آثار مبارکه حضرت بهاء الله برای بسیاری از آثار نازله عناوینی مشخص تعیین گردیده است. مهمترین این عناوین به شرح زیر است:

- ۱ - کتاب : نظیر کتاب اقدس ، کتاب ایقان ، کتاب بدیع (۱۶)
- ۲ - تفسیر : نظیر تفسیر الشمس و تفسیر کل الطعام (۱۷)
- ۳ - سوره : نظیر سوره ملوک ، سوره حج ، سوره صبر (۱۸)
- ۴ - لوح : نظیر لوح برهان ، لوح اقدس ، لوح دنیا (۱۹)
- ۵ - کلمات : نظیر کلمات عالیات ، کلمات فردوسیّه ، کلمات مکنونه (۲۰)
- ۶ - زیارت نامه : نظیر زیارت نامه سیدالشهداء ، زیارت نامه باب الباب (۲۱)
- ۷ - مناجات : نظیر مناجاتهای صیام (۲۲)
- ۸ - صحیفه : نظیر صحیفه شطیبه (۲۳)

ناگفته براهل اطلاع پیدا است که آثار منظوم جمال قدم نظیر مثنوی و یا قصیده عز و رقائیه تحت عناوین هشتگانه فوق درفی آید و بعضی دیگر از آثار مبارکه نظیر هفت وادی و یا چهار وادی ممکن است تحت عنوان «کتاب» یا «رساله» درآیند. مقصود آن است که عناوین هشتگانه فوق عناوینی هستند که اکثریت آثار جمال قدم را شامل میشوند ولی از وجود آثاری که تحت این عناوین شهرت نیافته اند نباید غافل بود. (۲۴)

۶ - طبقه بندی براساس مطلب و محتوی

یکی از مهمترین و مفیدترین انواع طبقه بندی آثار جمال قدم طبقه بندی آنها براساس مطالب و مندرجات آنهاست ، چه در اثر این نوع تقسیم بندی است که میتوان به مطالب مورد نظر در این آثار رجوع نمود و صرف نظر از نام اثر و یا نام مخاطب آن ، مطلب و موضوع مطلوب را مورد مطالعه قرار داد. براهل اطلاع البته واضح است که وقتی مطالعه موضوعی خاص در آثار جمال قدم مورد نظر واقع میشود آید آل چنان است که همه نصوص و آثار مبارکه در خصوص آن موضوع خاص در دسترس باشد تا بتوان براساس آنها به تحقیق و مطالعه در مطلب پرداخت. در وصول به این غایت، زبان اثر، نام مخاطب آن و یا تاریخ و محل نزول اثر اگرچه ممکن است پراهمیت باشد ولی اطلاعاتی فرعی و ثانوی محسوب میگردد.

تقسیم بندی آثار جمال قدم بنا بر مطلب و محتوای آنها سابقه ای نسبتاً دیرینه دارد چه جناب فاضل مازندرانی (صعود ۱۹۵۷م) در حین تألیف اثر منیف خود که تحت عنوان «امروخلق» به طبع رسیده آثار مبارکه را با توجه به محتویات آنها تقسیم بندی کرده و در ذیل ابواب و فصول مشخصی آنها را تبویب نموده اند. در این مقام درج جزئیات نحوه تقسیم بندی آثار مبارکه آنطور که جناب فاضل مازندرانی به آن پرداخته اند ضرورت ندارد چه با مراجعه به فهرس مجلدات چهارگانه کتاب «امروخلق» میتوان به نحوه تقسیم بندی ایشان و قوف کامل حاصل نمود. آنچه به اختصار میتوان گفت آن است که جناب فاضل آثار مبارکه را از نظر مطالب و مندرجات آنها به نه باب کلی تقسیم نموده اند (۲۵) و در ذیل هریاب به تناسب موضوع فصولی را در نظر گرفته اند، به طوری که امهات مواضع مطروحه در آثار مبارکه در ذیل این ابواب و فصول تقسیم بندی شده است. مثلاً در باب اول که اختصاص به الهیات دارد در ذیل ۲۱ فصل و در باب دوم که اختصاص به عوالم آفرینش دارد در ذیل ۳۸ فصل اهم نصوص مبارکه را در مواضع مرتبته با عنوان هریاب تقسیم بندی فرموده اند. مواد مندرج در ذیل این ابواب و فصول منحصرأماً خود از آثار جمال قدم نبوده و جناب فاضل در ذیل هر موضوع به نقل آثاری بر طبع مقدسه بهائی نیز پرداخته اند.

از نفوس دیگری که در تقسیم بندی آثار جمال قدم براساس مطالب و مندرجات آنها همتی شایسته نموده اند جناب احمد بزدانی (صعود ۱۹۷۷م) هستند. ایشان که سالهای متمادی عضو برجسته و ذی نظر لجنة ملی استنساخ الواح در ایران بوده اند آثار جمال قدم را به حدود ۱۳۰ موضوع تقسیم نموده اند و سپس مجلدات چاپی و تعدادی از مجموعه های خطی آثار مبارکه را با مساعدت دیگر اعضای آن لجنة مورد مطالعه و بررسی قرار داده ، هرقره از آثار را در ذیل عنوانی از عناوین ۱۳۰ گانه که بتدریج در نظر گرفته و بر تعداد آنها افزوده اند

قرارداده اند . برای آن که نمونه مواضع این طبقه بندی بدست داده شود ذیلاً عنوان ده موضوع اول از مواضع ۱۳۰ گانه را مندرج میسازد:

- ۱ - الوهیت
- ۲ - مشیت الله ، ملکوت ظهور الله ، وحی
- ۳ - خلقت عالم ، مبدأ عالم
- ۴ - طبیعت و تعریف آن
- ۵ - عوالم معنوی سه گانه : حق ، امر و خلق
- ۶ - مدنیت مادی ، مدنیت الهی
- ۷ - دین و مظاهر کلی آن
- ۸ - ادیان مختلفه عالم
- ۹ - مبشرین این ظهور اعظم
- ۱۰ - حضرت نقطه اولی

آنچه بدیهی می نماید آن است که روزی باید محتوای آثار نازله از قلم جمال اقدس ابهی به صورتی جامع ، دقیق و علمی طبقه بندی گردد به طوری که طبقه بندی مزبور همه مواضع مطروحه در این آثار را دربرگیرد به صورتی که بتواند مورد ملاحظه و رجوع علاقمندان باشد در اختیار همگان قرار گیرد ، برنامه سپردن آثار جمال قدم به کامپیوتر اگرچه امکان دست یابی سریع به هر کلمه از کلمات موجود در این آثار فراهم خواهد ساخت اما تقسیم بندی جامع و مانع مطالب مندرجه در این آثار نیز بسیار ضروری و مفید خواهد بود . عنوان اصلی و عمده محتویات آثار جمال قدم را با توجه به شئون توسعه ای که ذکر آن در صدر این مقاله گذشت باید ابتدا تعیین نمود و سپس در ذیل نه شأن اصلی به تقسیمات و تفرعات دیگر پرداخت .

۷ - طبقه بندی بر اساس ترتیب نزول

مهمترین طریقه تقسیم بندی آثار جمال قدم تقسیم بندی آنها بر حسب محل نزول و تعیین ترتیب تاریخی آنهاست . این تقسیم بندی مبتنی بر مراحل حیات جمال قدم و شهرها و ولادی است که محل استقرار آن حضرت در ایام چهل ساله رسالت بوده است . تقسیم بندی آثار مبارکه بر اساس تاریخ و محل نزول هرات سیرت درجی تطوّر و تحول آراء و نظریات مندرجه در این آثار را روشن خواهد ساخت ، مطالعات لغت شناسی و کاربرد اصطلاحات و نحوه تحول و توسعه آنها را بر ملاحظه نمود ، بررسی ارتباط محتویات آثار مبارکه را با تحولات و وقایع تاریخی جاری در داخل و خارج جامعه امر میسر خواهد ساخت و بالاخره موقع و موضع هرات را در سیرت تاریخی آن معین و مشخص خواهد ساخت .

با توجه به اهمیت اساسی تقسیم بندی آثار جمال قدم بر حسب محل نزول آنها ، هیکل اطهر حضرت ولی امر الله در جداولی که برای وقایع مهمه ایام حیات جمال قدم تهیه و آنها را در مجلدات کتاب «عالم بهائی» به طبع رسانده اند ، آثار مهمه نازله در هر مدینه را تعیین فرموده اند . (۲۶) بر اساس نمونه ای که حضرت ولی امر الله بدست داده اند و با توجه به این که در «کتاب قرن بدیع» نیز در ضمن شرح وقایع و حوادث هر مدینه ای مهمترین آثار نازله در آن مدینه راهم بر شمرده اند ، جای شبهه باقی نمی ماند که تهیه صورت آثار جمال قدم به ترتیب نزول تاریخی آنها حائز اهمیت و فیراست و علیرغم مشکلات عمده ای که در این مسیر وجود دارد باید تحقیق و جمع آوری همه اطلاعاتی را که منجر به تهیه و تکمیل چنین صورتی میشود و جهت همت قرارداد . با همه مطالعاتی که بعمل خواهد آمد شاید تعیین دقیق سال و محل نزول بسیاری از آثار مبارکه نظریه عدم وجود قرائن و شواهد کافی میسر نباشد ولی اگر چنین صورتی محل و تاریخ نزول حتی نیمی از آثار مبارکه را بدقت بدست دهد خود بسیار مغتنم خواهد بود .

آنچه درسطورفوق مذکورگشت نگاهی گذرابه امکان چندنوع ازانواع مختلف طبقه بندی آثارجمال اقدس ابهی بود. دراین مقام بایدخاطرنشان ساخت که علیرغم فوایدوجهاث مثبتی که دراین تقسیمات وجوددارد کلمة الله حتّی المقدوربایددرکلیت وجامعیّت وتمامیّت خودموردمطالعه وتمعنّ قرارگیردو محدودیّت هاونواقص ناشی ازاین گونه طبقه بندی ها همواره درنظرگرفته شود، چه آیات الهی صرفنظرآز تقسیماتی که درباره آنها معمول میشودبنابر تصریح قلم اعلی عبارت از « جمیع مانزل من ملکوت البیان است ». (۲۷) بنابراین طبقه بندی و تقسیم آثارمبارکه اگرچه ممکن است به عنوان وسیله ای برای مطالعه منظم ودقیق آنها مفیدباشدویاکارپژوهش وتحقیقاتی خاصّ را آسان گرداندامّا درحالی بایدبخاطرداشت که هرنوع طبقه بندی ممکن است به بهای نادیده گرفتن بعضی ازاجزاء ویارجحان فرع براصل وجزء برکلّ تمام شود. چه انسان فطرتاً چنین تمایلی داردکه ازکلیات فروغ بسازد، فروغ رادرقالب وحدودمعین بریزد. اظهر شقی شقوق دیگراستخراج کندوناجاریاپرداختن بی رویه به اجزاء وفروع، کلیت وجامعیّت مطلب رابه دست فراموشی سپارد. درعین حال واضح است که ذهن انسان رانمی توان ازتقسیم، طبقه بندی وتنسیق که ازخواص اصلی کوششهای عقلی وذهنی انسان است بکلی برحذرداشت چه جمال قدم نیزدرلوحی ازالواح اشاره ای به این نکته فرموده اند، آنجاکه میفرمایند: « شأن نزول شأن حق است وانتشارشان خلق... لا بد ازخلف سراق عصمت ربّانی عبادی روحانی ظاهرشوندوآثارالله راجع نمایندوبه احسن نظم منتظم سازندو هذاحتم لاریب فیه... » (۲۸)

واضح است که «منتظم» ساختن «آثارالله» ازجمله میتواندشامل تقسیمات وطبقة بندیهای باشد که به بعضی ازآنها درسطورفوق اشاره گردید.

یادداشت ها

- ۱ - حضرت بهاء الله درلوح شیخ محمدتقی نجفی اصفهانی که به سان ۱۳۰۸ ه. ق. (۱۸۹۱ م) یعنی یکسال قبل ازصمودجمال مختارعزّزول یافته چنین میفرماید: «... حال قریب صدجلدآیات باهراث وکلمات محکماث ازسما مشیت منزل آیات نازل وحاضر...» (لوح مبارک خطاب به شیخ محمدتقی مجتهداصفهانی، لانگهین: لجنة نشرآثارامری، ۱۹۸۲ م، ص ۷۶) ودلوحی دیگرکه به اعزاز و جناب حاجی احمدعلیه بهاء الله، عزّزول یافته چنین آمده است: « کتاب الهی درایام ولیالی ناطق به شانی که ملکوت بیان دورش طائف ولکن القوم اکثرهم خائف... اگرآیات راحجت میدانندعالم را احاطه نموده حال معادل صدجلدموجودواگرینیات رابرهان میداننددرالواح الهی ولوح رئیس نازل شده آنچه که الی آخر لاآخرظاهرومشهورگردد... ».
- ۲ - حضرت عبدالهیا، مکاتیب عبدالهیا، (طهران: مؤسسه ملی مطبوعات، ۱۳۲۰)، ج ۵، ص ۱۸۸.
- ۳ - حضرت بهاء الله، آثارقلم اعلی (طهران: مؤسسه ملی مطبوعات ۱۳۳۴ ب)، ج ۴، ص ۲۸۳.
- ۴ - این لوح به امضای میرزا آقاخان خادم الله عزّزودر یافته وبه تاریخ ۲۸ رجب سنه ۱۳۰۰ ه. ق. مورخ میباشد.
- ۵ - اسدالله فاضل مازندرانی، اسرارالانوار (طهران: مؤسسه ملی مطبوعات، ۱۲۹۰ ب)، ج ۴، ص ۱۲۸.
- ۶ - اسرارالانوار، ۱۲۴۰ ه. ق، ج ۱، ص ۳۳ - ۳۴.
- ۷ - نگاه کنیدبه مجموعه الواح مبارکه، (قاهره: سعادت، ۱۹۲۰ م)، ص ۳۱۵ - ۳۳۰.
- ۸ - سورة ملوک درابتدای کتاب الواح نازله خطاب به ملوک وروسی ارض (طهران مؤسسه ملی مطبوعات، ۱۲۴۰ ب) به طبع رسیده است. سورحج درکتاب آثارقلم اعلی، ج ۴، ص ۷۵ - ۱۰۰ و ۱۹۲ - ۲۱۵ به طبع رسیده است. کتاب اقدس چندباربه صورت مستقلّ ویک باردر ابتدای مجموعه ای ازآثارحضرت بهاء الله به خط میرزا محمدعلی غصن اکبربه سال ۱۳۰۸ ه. ق. به طبع رسیده ویاردیگردرابتدای همان مجموعه که درمطبعة ناصری درعینی به سال ۱۳۱۴ ه. ق. طبع شده منتشرگردیده است.
- ۹ - لوح ناصرالدین شاه درکتاب آثارقلم اعلی، ۱۲۰، ج ۱، ص ۶۶ - ۹۶ به طبع رسیده است. برای اطلاع ازمشخصات لوح شیخ محمدتقی نجفی اصفهانی به یادداشت شماره ۱ رجوع فرمائید.
- ۱۰ - مثنوی حضرت بهاء الله درکتاب آثارقلم اعلی، ۱۲۱، ج ۳، ص ۱۶۰ - ۱۹۲ به طبع رسیده است.
- ۱۱ - نگاه کنیدبه ماخذ فوق، ص ۱۹۶ - ۲۱۵.

- ۱۲ - مجموعه های گوناگونی از این قبیل آثار تاکنون به طبع رسیده است . از جمله بسیاری از الواح خصوصی حضرت بها ، الله رامیتوان در مجلدات هفتگانه آثار قلم اعلی ، ۱۲۰ - ۱۳۴ ب ، ملاحظه نمود .
- ۱۳ - برای ملاحظه الواح نازله خطاب به ملوک و رؤسای ارض نگاه کنید به کتاب الواح نازله خطاب به ملوک و رؤسای ارض که مشخصات آن در ذیل یادداشت شماره ۸ مذکور افتاد .
- ۱۴ - برای ملاحظه این لوح به کتاب آثار قلم اعلی ، ۱۳۴ ب ، ج ۷ ، ص ۱۷۱ - ۱۸۶ مراجعه فرمائید .
- ۱۵ - اطلاعات مربوط به کتاب مستطاب اقدس در ذیل یادداشت شماره ۸ مندرج گردید . لوح بشارات در مجموعه الواح مبارکه ، ص ۱۱۶ - ۱۲۴ و لوح اتحاد نیز در همین کتاب ، ص ۲۸۴ - ۲۸۵ ، به طبع رسیده است .
- ۱۶ - اطلاعات مربوط به کتاب مستطاب اقدس در ذیل یادداشت شماره ۸ مندرج گردید . کتاب ایقان به کرات منتشر شده ، از جمله در سال ۱۳۵۲ ه . ق . در قاره طبع شده است . کتاب بدیع یکپاره را بران و نشره دوم آن به سال ۱۹۹۲ میلادی در پراگ صورت گرفته است .
- ۱۷ - تفسیر و الشمس در مجموعه الواح مبارکه ، ص ۲ - ۱۷ ، و تفسیر کل الطعام در کتاب جناب عبدالحمید اشراق خاوری موسوم به مانند آسمانی (طهران : مؤسسه ملی مطبوعات ، ۱۲۹ ب) ، ج ۴ ، ص ۲۶۵ - ۲۷۶ به طبع رسیده است .
- ۱۸ - شرح مربوط به سوره ملوک و سوره حج در ذیل یادداشت شماره ۸ مرقوم گردید . اما سوره صبر در کتاب ایام تسعه (طهران : مؤسسه ملی مطبوعات ، ۱۲۱ ب) ، ص ۲۶۲ - ۳۰۴ ، اثر جناب عبدالحمید اشراق خاوری به طبع رسیده است .
- ۱۹ - لوح برهان در مجموعه الواح مبارکه ، ص ۵۳ - ۶۵ و لوح اقدس در کتاب مجموعه ای از الواح جمال اقدس ایاهی که به نام کتاب اقدس نازل شده (لانگنهاین : لجنة نشر آثار ، ۱۳۷ ب) ، ص ۹ - ۳ و لوح دنیا نیز در همین کتاب ، ص ۴۶ - ۵۶ ، به طبع رسیده است .
- ۲۰ - برای ملاحظه کلمات عالیات به کتاب ادعیه حضرت محبوب (لانگنهاین : لجنة نشر آثار ، ۱۹۸۰ م) ، ص ۲۱۷ - ۲۸۵ مراجعه فرمائید . کلمات فردوسی در کتاب مجموعه ای از الواح جمال اقدس ایاهی ، ص ۳۰ - ۴۵ ، و کلمات مکتونه در کتاب مجموعه الواح مبارکه ، ص ۱۷ - ۳۲ و ص ۳۷۳ - ۳۹۸ به طبع رسیده است .
- ۲۱ - زیارت نامه سیدالشهدا ، در کتاب ایام تسعه ، ص ۲۳۵ - ۲۴۴ ، و زیارت نامه باب الیاب در کتاب مانند آسمانی ، ۱۲۹ ب ، ج ۸ ، ص ۸۱ - ۹۲ ، به طبع رسیده است .
- ۲۲ - تعدادی از مناجاتهای صیام در ادعیه حضرت محبوب ، ص ۱۱۱ - ۱۳۳ منتشر گردیده است .
- ۲۳ - صحیفه شطیه در کتاب مانند آسمانی ، ج ۴ ، ص ۱۴۲ - ۱۹۲ ، طبع شده است .
- ۲۴ - حضرت ولی امرالله در کتاب (Wilmette: Baha'i Publishing trust , 1950) The Baha'i Faith 1844 - 1950 اسامی ۱۵۴ اثر از آثار جمال قدم و ابا عنایتین خاص هر یک از آنها درج نموده و صورت مزبور را به :
- (Alphabetical List Of Bahauallah,s Best - Known Writings) تسیمیه فرموده اند .
- ۲۵ - عناوین ابواب نه گانه کتاب امر و خلق به شرح ذیل است :
- باب اول در الهیات
باب دوم در دعوات آفرینش
باب سوم در دعوات انفس و عالم انسانی
باب چهارم راجع به مظاهر الهیه و ادیان و امور و ششونی مرتبط به آن
باب پنجم در تعالیم راجع به صحت بدن و تربیت و آداب و اخلاق و ششون متفرعه بر آنها
باب ششم در بیان امور مرتبط به ایام و تاریخ جدید انواع عبارات و نکاح و طلاق و وارث و احکام موتی و امور مالی غیرها
باب هفتم در عده ای از موارد مصرح به نسخ و تغییرات نسبت به ادیان سابقه
باب هشتم در اصول و تشکیل این امر و جهان
باب نهم در اختیار از ماسیاتی
- ۲۶ - این جدول از کتاب عالم بهائی جلد ۴ به بعد مرتباً در تمام مجلدات این اثر به طبع رسیده است برای مثال نگاه کنید به کتاب عالم بهائی ، ج ۱۸ ، ص ۶۰۲ - ۶۰۵ .
- ۲۷ - عبدالحمید اشراق خاوری ، گنجینه حدود و احکام (طهران : مؤسسه ملی مطبوعات ، ۱۲۸ ب) ، ص ۱۵۲ .
- ۲۸ - مانند آسمانی ، ۱۲۹ ب ، ج ۷ ، ص ۹۲ .